

Р.В. Семенцова
ДО АТРИБУЦІЇ СИМВОЛІЧНОГО ФРИЗУ
РОЗПИСУ БАШТ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Унікальний ансамбль світського живопису прикрашає стіни та склепіння сходових башт Софійського собору в Києві. Цей цикл чітко розподіляється на два фризи: нижній — історико-оповідальний і верхній — символіко-зооморфний. Певна річ, обидва фризи пов'язані між собою як в декоративному, так і в смислово-аспектах, тож реконструкція змісту як верхнього, так і нижнього фризів має враховувати цей взаємозв'язок. На сьогодні в науковій літературі існують дві гіпотези, які пов'язують

історико-оповідальний цикл башт з життям Русі:

перша — запропонована С.Висоцьким, котрий вважає, що тут ілюстровано візит кн. Ольги у Константинополь восени 957 р. ;

друга — запропонована Н.Нікітенко, яка пов'язує баштовий цикл з укладанням династичного союзу Володимира й Анни напередодні хрещення Русі (взимку 987 — 988 р.р) .

В цьому зв'язку необхідно звернути особливу увагу на реконструкцію семантики верх-

⁸ Сидор-Гібелінда О. Вказ. праця. — С. 19.

⁹ Там само. — С. 10.

¹ Висоцький С.А. Светские фрески Софийского Собора в Киеве. — К. 1989. — 214 с.

² Нікітенко Н.Н. К атрибуції фрескового циклу башен Софії Київської // Російське візантикознавство: ітоги і перспективи. — М., 1994; Нікітенко Н.М. Тріумф, оспіваний у фресках // Людина і світ. — 1996. — №1—2. — С. 14—17.

нього, символічного фризу. Слід зауважити, що зооморфні та орнаментальні мотиви башт здебільшого розглядались в їх конкретно-історичному та декоративному аспектах, відірвано від загального семантичного терену фрескового циклу, сюжети якого розміщено у йолі середньовічних координат простору та часу.

Уявлення середньовічної людини про простір і час було пов'язане, перш за все, з ідеєю чіткої організованості буття, завдяки наявності у ньому організуючої божественної основи. Саме слово "космос" у перекладі з грецької означає порядок, тобто повну протилежність хаосу.

Упорядковане — це відокремлене, членороздільне. Саме створення світу за Біблією складається з актів відокремлення одного від іншого: світла від темряви, води від суші і т. д. Середньовічний образ світу ділиться у часі та просторі на дві нерівні частини, які ієрархічно співвідносяться поміж собою. Час має два яруси — цей вік та перевершуючий його наступний вік; простір також двоярусний — "піднебесний" світ та перевершуючий його "занебесний" світ.¹

Церква, за визначенням середньовічних авторів, є моделлю Всесвіту, "космосом космосу";

Мал. 1. Склепіння Північної башти.

¹ Аверниць С.С. Порядок космоса и порядок истории в мировоззрении раннего средневековья // Античность и Византия. — М., 1975. — С. 280.

протиставлення "града" та "церкви", тобто впорядкованого космосу силам світового хаосу підтверджується посвятним написом: у консі центральної апсиди Софійського собору.

На аналогічних світоглядних засадах будується і система баштового розпису Софії.

На нашу думку, космологічна ідея розпису башт виявлена через два фрескових фризи: верхній, символічний, на склепіннях та нижній, історичний, на стінах. Верхній фриз відповідає уявленню про "занебесний світ". Саме на ньому представлено неперевершений бестіарій — "Божий звіринець". Відомо, що за Біблією тварини стали втіленням перших слів, вимовлених людиною. Існує також прадавня традиція буття тварин у Всесвіті в якості сузір'їв та знаків зодіаку. Наявність на склепіннях башт солярних знаків та хрестів у медальйонах додатково підкреслює те, що тут зображено космічне тло. Не протирічить цьому і пишній східний орнамент, що символізує сад — "райські кущі" занебесного світу. Тварин на склепіннях представлено у медальйонах, тобто не в оточенні конкретного краєвиду, а ніби-то серед світобудови, якраз на тому самому місці, котре кожна з них займає у злагодженому космічному світопорядку.

Світ середньовіччя — усвідомлений світ. Кожний предмет та явище втілюють у собі обумовлений зміст та є багатозначними. Головне — це вміння орієнтуватися у їх символіці. Найдужча небезпека тут — це абстракція. Тварина, позбавлена значення, протистоїть злагодженому світопорядку, будучи його антиподом. Це вже — апокаліптичний звір. Через те, не тільки зооморфні, а й орнаментальні мотиви сповнені тут конкретного значення, аби відвести середньовічну людину від абстракції. Таким чином бестіарії, в тому числі і софійський, є ключем до властивого середньовіччю символічного тлумачення світу, а не належать до простої орнаментики, як стверджують деякі дослідники живопису Софійського собору

Важливо простежити символіко-сміслові співвідношення верхнього та нижнього фризів

башт. Тут знову слід звернутися до принципів засад тогочасного світогляду.

За християнським віровченням, Бог є творцем стихій та законодавцем людей. Реальність світового порядку є зразком для порядку людського та суспільного. Символічні образи "занебесного" та "піднебесного" світів співвідносяться поміж собою за авторитарною ознакою, доповняючи один одного, змішуючись, але залишаючись різними за своїм генезисом. Саме так взаємопов'язані символічні зображення на склепіннях башт та оповідальні багатофігурні композиції на стінах. Основні історичні події розгортаються у нижньому ярусі — реальному, видимому світі. У світі верхньому, умоглядному, ці ж самі події освячуються та фіксуються за допомогою символів. А. Грабар звернув увагу на те, що світський живопис софійських башт має чітку іконографічну систему.

Оповідальний цикл розміщено на стінах у вигляді безперервного фризу, який упорядковано сценами, де йдеться про конкретні події. Ці сюжети окреслені прямокутними рамками. В той же час, символічні сюжети розміщено на склепіннях і оточено круглими медальйонами. Якщо оповідальні сюжети з якихось причин потрапляють на склепіння, вони все одно зберігають своє прямокутне окреслення.

Дослідник наголосив, що це — не довільна інтерпретація, а стійка традиція, якою були позначені двірцеві цикли Візантії.

Цілком поділяючи спостереження А. Грабара, спробуємо пояснити деякі сюжети символічного фризу та їх взаємозв'язок.

Ми вже висловлювали припущення про те, що солярні знаки в оточенні грифонів на склепіннях башт є зображенням сонячної колісниці. Вони символізують зимове сонцепокервання, наголошуючи на часі перебігу подій нижнього оповідального фризу. Там багатофігурні композиції ілюструють візантійські зимові свята сатурналії та календи, відомі пізніше під об'єднувальною назвою брумалії (від лат. "bruma" — зимове сонцестояння). Ці свята тривали з середини грудня до середини січня та характеризувалися проведенням славнозвіс-

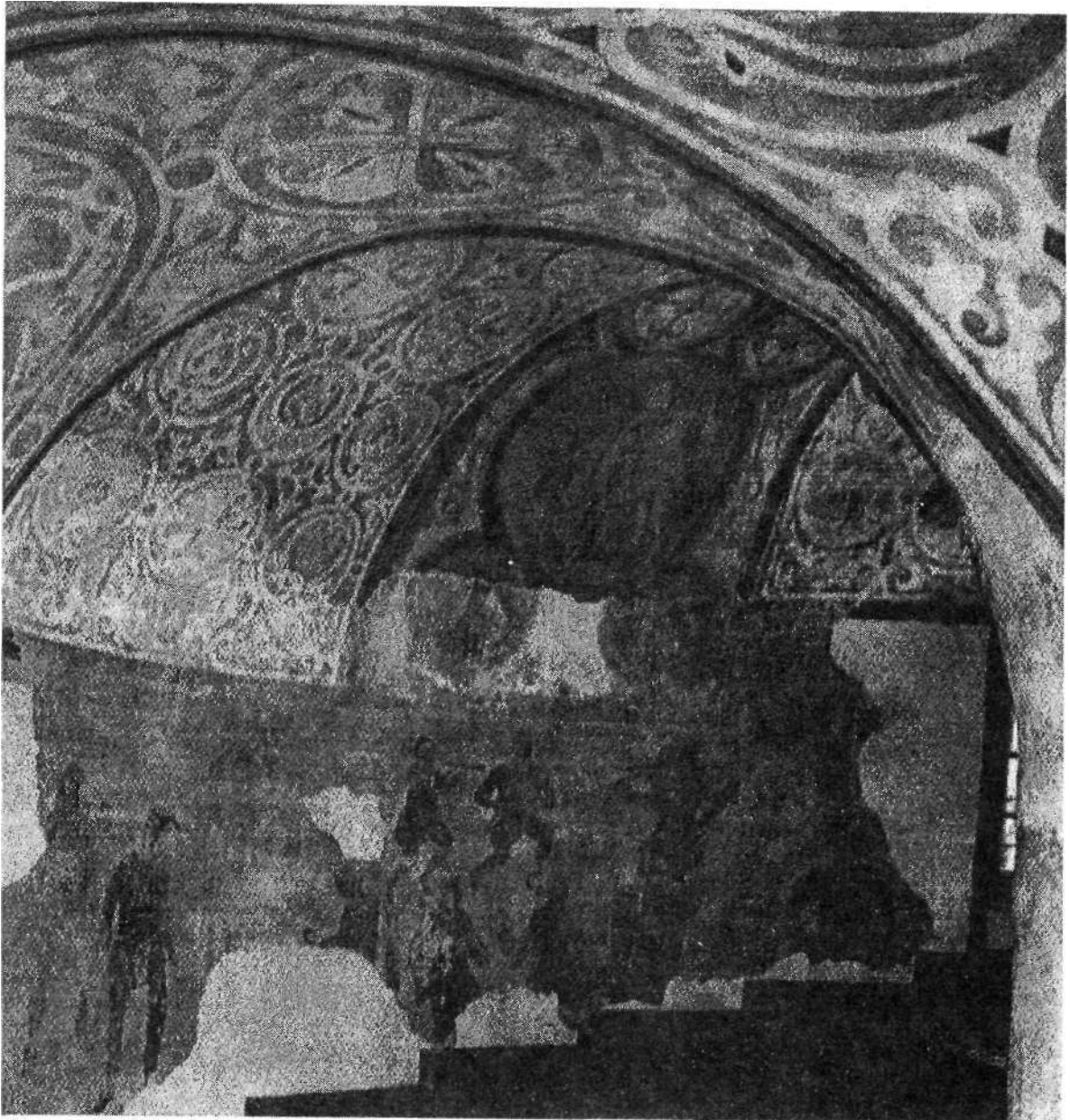
⁴ Аверинцев С.С. К уяснению смысла надписи над конхой центральной апсиды Софии Киевской // Древнерусское искусство. — М., 1972. — С. 25–49.

⁵ Айналов Д. Редин Е. Киево-Софийский собор. Исследование древней мозаической и фресковой живописи. — СПб., 1889. — С. 102–135.

⁶ Грабар А. Светское изобразительное искусство домонгольской Руси и "Слово о полку Игореве" // Труды отдела древнерусской литературы. — М., 1962. — Т. 18. — С. 241.

⁷ Семенцова Р.В. Повесть вежових розписів // Людина і світ. — 1996. — №6. — С.42–44.

⁸ Ельницкий П.А. Византийский праздник брумалий и римские сатурналии // Античность и Византия. — М., 1975. — С. 341–344, 346.

Мал. 2. Інтер'єр Південної башти.

них готських ігор, рядженням, змаганням на колісницях, показовими полюваннями у цирку, бенкетами у палаці та тріумфальним теством з участю імператора (ці події послідовно зображені на стінах софійських башт).

Глибоке семантичне навантаження має зображення грифона, що кігтить змієподібного дракона, яке міститься у південній башті. Дракон у середньовічному бестіарії символізує диявола. Грифон здавна вважається атрибутом

сонячного божества, воїна-переможця, символом кесарського чину. Ця композиція, на нашу думку, наголошує на звершенні важливої події — утвердженні християнства та поваленні язичництва.

До цієї композиції прилягають зображення парних птахів у медальйоні, які символізують шлюб та подружню вірність, та голуба у медальйоні з масличною гілкою, що символізує мир. Відомо, що запорукою хрещення Русі

¹⁷ Кондаков Н.П. О фресках лестницы Киево-Софийского Собора // Записки императорского археологического общества. — Т.3. — СПб., 1888. — С. 286–306.

стало заключення матримоніальної угоди між князем-сонцем Володимиром та порфірородною візантійською принцесою, надання князю кесарського титулу та укладення миру з Візантією.

Наступна сцена, де орел учиняє напад на сарну також зазначає на залицання та шлюб. Орел є символом царської достоїнності. Те, що він тримає сарну, а не зайця, як вважають деякі дослідники¹⁰, підтверджується наявністю аналогій у розпису Палатинської капели в Палермо та забарвленням зображеної тварини. Сарну намальовано розбіленою вохрою червоного кольору із моделюванням більш темним шаром червонорожевої вохри. Заєць, як відомо, має сіре чи біле забарвлення. Не протирічить тематиці проголошення християнства на Русі зображення голубів у медальйонах поруч із вищезгадуваними композиціями. Голуб — це символ біблійного Святого Духа, який віднині зійшов на Руську землю.

Привертає увагу зображення онагра в медальйоні на склепінні Північної башти, яке на перший погляд ніби-то не вписується у загальну тематику символічного розпису башт.

Але насправді образ онагра — дикого віслюка, не протирічить тематиці символічного циклу. Справа у тому, що віслюк є загальновідомим атрибутом бога Сатурна в його іпостасі "другого сонця", який часто зображувався з колесом, або солярним знаком поміж вухами. Віслюк був неодмінним учасником сатурналій,

веселого свята кінця року, пов'язаного із зимовим сонцеповертанням. В античній міфотворчості, царство Сатурна передувало царству Юпітера. Для давньої міфології була характерна ідея про те, що кожне царство повинне поступитися іншому. Заступаючи одне одного, космічні царства Сатурна та Юпітера відтворювали модель земного правління¹¹.

В біблійній традиції віслюк-онагр є символом Ізмаїла і взагалі нечестивого, тобто язичницького народу. Онагри відрізняються шаленою любов'ю до свободи, що знов-таки перегукується з уявленнями про "золотий" вік Сатурна, коли ще не існувало поневолення людей та народів. Таким чином, в символічному розписі Софійських башт поєдналися святочні та весільні мотиви. Все це подано в контексті концептуальної ідеї перемоги християнства на Русі і співвідноситься з гіпотезою Н.Нікітенко щодо розпису башт історичного фризу, де йдеться про укладання династичного шлюбу князя Володимира і царівни Анни, котрий започаткував хрещення Русі.

Шлюбна угода між князем та царівною, що передувала хрещенню Русі, була укладена взимку 987/988 р. в Константинополі¹², що співпало з святкуванням там зимових язичницьких свят — сатурналій та календ. Але з цієї пори темне царство язичництва поступається світлому царству християнського Бога. Саме цю ідею, як вважаємо, покладено в основу стінопису Софійського собору.

¹⁰ Высоккий С.А. Вказ.праця. — С. 158.

¹¹ Павловский А.А. Живопись Палатинской капеллы в Палермо. — СПб., 1880. — С. 202, Мал. 91.

¹² Карлот Х.Э. Словарь символов. — М., 1994. — С. 369

¹³ Никитенко Н.Н. Вказ. праці.

¹⁴ Там само